

I. Zákon

Dnes bych s vámi rád meditoval o *zákonu*. Nemám na mysli zákony, které stanoví parlament a kterými se řídí soudy, nýbrž zákony ve vědeckém smyslu slova, jako jsou zákony fyzikální, chemické a biologické, především však zákony abstraktních věd, například různých odvětví matematiky.

Každý ví, že takové zákony existují. Mělo by též být jasné, že jejich význam pro celý lidský život je přímo obrovský. Vždyť zákony to jsou, co objevuje věda a co jí umožnilo vytvořit naši techniku. Zákony poskytují jasnost a bezpečí, poslední oporu v každém rozumném jednání. Kdybychom neznali žádné přírodní, žádné matematické zákony, byli bychom prostě barbaři, bezmocná stvoření vydaná napospas působení přírodních sil. Asi nepřeháním, když řeknu, že známe jen velmi málo věcí pro nás tak životně důležitých, jako jsou zákony. A to mimo jiné a možná především – matematické, čisté zákony.

Jsou ovšem lidé, kteří používají nějaký nástroj a ani v nejmenším se nestarají o jeho konstrukci. Znam rozhlasové reportéry, kteří nemají ponětí o tom, zda jejich mikrofon je páskový nebo kondenzátorový přístroj, a řidiče, kteří u svého vozu znají jen místo, kde je startér. Zdá se mi dokonce, že takových, dalo by se říci, automatických lidí, kteří všechno používají a ničemu nerozumějí, stále přibývá. Je přímo šokující, že z valné části se vskutku jen málokterí rozhlasoví posluchači vůbec kdy zajímali o složení tohoto pravého divu techniky, totiž rozhlasového přijímače.

Avšak i když jsme téměř všichni ztratili jakýkoli zájem o přístroje, můžeme snad ještě doufat, že se zákonem je tomu jinak. Neboť zákon není pouhý nástroj. Zasahuje hluboko do našeho života – je předpokladem naší kultury; je, jak už bylo řečeno, prvkem jasnosti a rozumnosti v našem pohledu na svět.

A proto se mi zdá, že bychom si měli také jednou položit otázku: Co je to zákon?

Stačí se jen takto zeptat a trochu se nad tím zamyslet a hned vidíme, že zákon je cosi velice podivného a zarážejícího. Snad to lze nejlépe ukázat následovně:

Svět, který nás obklopuje, se skládá z velkého množství rozličných věcí, avšak všechny tyto věci – filosofové říkají jsoucna – mají určité společné vlastnosti. „Věci“ nebo „jsoucna“ zde rozumím vůbec všechno, s čím je možno se ve světě setkat, kupříkladu lidi, zvířata, hory, kameny atd. Tato jsoucna mají kromě jiného tyto společné vlastnosti:

Především jsou všechny věci na nějakém *místě* – já jsem například ve Freiburgu a sedím teď u svého pracovního stolu. Dále jsou v určitém *čase* – například pro mne je dnes pondělí, 12 hodin. Za třetí neznáme ani jednu věc, která by nebyla *vznikla* v nějakém určitém časovém bodě, a pokud víme, jsou všechny pomíjivé. Přijde čas a ony zaniknou. Za čtvrté jsou všechny věci vystaveny *změně*: člověk je jednou zdravý, jindy nemocný – strom je nejdřív malý, pak vyrostle atd. Za páté je každá tato věc *jednotlivá*, individuální. Já jsem já a nikdo jiný, tato hora je právě tato a žádná jiná hora. Všechno na světě je individuální, jednotlivé.

Konečně, a to je velmi důležité, všechny věci na světě, co jich známe, jsou uzpůsobeny tak, že by mohly být i jiné a že by také mohly neexistovat. Někteří lidé ovšem soudí, že všechny jsou tady nutné; to je však omyl. Mohly by také nebýt, a pravděpodobně bez velké újmy pro celek.

To jsou tedy znaky každé věci na světě: každá je v určitém prostoru a v čase, každá vzniká, zaniká, mění se, je individuální a není nutná. Takový je svět, anebo se alespoň takový jeví.

A najednou se v tomto důvěrně známém, časoprostorovém, pomíjivém a ze samých jednotlivostí složeném světě objeví zákon.

Zákon však nemá *žádnou* z uvedených vlastností věcí – *ani jedinou*. Předně totiž nemá vůbec žádný smysl říkat, že matematický zákon je na nějakém místě; pokud platí, je všude současně. Dělán si o něm sice ve své hlavě určitý obraz, to je však jen obraz. Zákon není s tímto obrazem identický, je něčím mimo něj, venku. A toto něco je povzneseno nad veškerý prostor.

Za druhé je též nadčasový. Nemá smysl říkat, že nějaký zákon vznikl nebo zanikl včera. Byl sice v určitém časovém bodě objeven a v nějakém jiném se možná zjistí, že je nesprávný, že to žádný zákon nebyl; ale sám zákon je mimo čas.

Za třetí nepodléhá a taky nemůže podléhat žádné změně. Že dvě a dvě jsou čtyři, zůstává platit navěky bez jakékoli změny – bylo by protismyslné si u zákona takovou změnu myslet.

A konečně – což je snad nejpozoruhodnější – zákon není ničím individuálním, je všeobecný. Nacházíme ho totiž zde i onde a zase jinde, a tak donekonečna. Zjišťujeme například, že dvě a dvě jsou čtyři nejen na Zemi, ale také na Měsíci, a v nesčetných případech objevujeme vždy přesně tentýž – zdůrazňuji – *presně tentýž* zákon.

S tím však souvisí to nejdůležitější. Zákon je *nutný*, tj. nemůže znít jinak než tak, jak zní. A i když jde o tzv. pravděpodobnostní zákony, vypovídají, že se něco objevuje s takovou nebo jinou pravděpodobností – avšak to, že se to objevuje právě s *touto* a žádnou jinou pravděpodobností, je nutné. To je vskutku něco zcela zvláštního, s čím jsme se kromě zákona nesetkali nikde na světě; neboť na světě, jak už jsme řekli, je všechno dáno jen fakticky a mohlo by to být i jinak.

Potud tedy skutečný stav, alespoň tak, jak se jeví. Neboť zákony *existují* a jsou, jak se zdá, právě takové, jak jsme viděli.

Avšak, jak jsme už zdůraznili, tato skutečnost je pozoruhodná. Svět, náš svět, se kterým se denně setkáváme, vypadá úplně jinak než tyto zákony. Je velmi pestrý a obsahuje různé takřka všechny druhy předmětů. Ale všechno, co obsahuje, má nám dobře známý charakter prostorovosti, časovosti, pomíjivosti, individuálnosti a nahodilosti. Co mají v tomto světě co dělat tyto neprostorové, nadčasové, obecné, věčné a nutné zákony? Což tu nevypadají jako strašidla? Nebylo by mnohem jednodušší, kdybychom je mohli nějakým způsobem „odvysvětlit“, sprovodit ze světa, aby se nakonec ukázalo, že v jádře nejsou ničím jiným než obyčejnými věcmi tohoto světa? To je první myšlenka, která se

vynoří, když už jsme si ujasnili, že nějaké zákony vůbec jsou. A tady pak vzniká filosofický problém.

Proč je to najednou filosofický problém? Odpověď zní: protože všechny ostatní vědy již předpokládají skutečnou existenci zákonů. Stanoví je, pátrají po nich a zkoumají je, ale *co* to zákon je, nezajímá žádnou z nich. A přece se tato otázka zdá být nejen smysluplná, ale i závažná. Neboť s přijetím zákona se nám do světa vkrádá cosi takového jako onen svět. Ten však má v sobě, jak známo, pro nás cosi nepřijemného a strašidelného. Bylo by tedy dobře, kdybychom se těch zákonů mohli nějakým vhodným vysvětlením zbavit...

O taková vysvětlení není skutečně nouze. Například je možno mít za to, že zákony jsou výtvoři myšlení. Že totiž svět sám je veskrze takzvaně věčné povahy a vůbec žádné zákony v něm nenacházíme; neboť to jsou jen fikce našeho myšlení. V tom případě by zákon existoval jen v myšlence vědcově – například matematikově nebo fyzikově. Byl by částí jeho vědomí.

Takové řešení bylo vskutku několikrát navrženo, mezi jinými je například podal velký skotský filosof David Hume. Ten se domníval, že nutnost všech zákonů pramení jen z toho, že si na ně člověk zvykne. Tak například, když jsme mnohokrát zjistili, že dvakrát dvě jsou čtyři, zvykneme si, že tomu tak je. A zvyk se stává druhou přirozeností – člověk už pak ani nemůže myslet jinak, než jak si zvykl. Obdobně vysvětluje Hume a jeho stoupenci jiné domnělé charakteristické znaky zákona. Když je takto rozebereme, nezbude z těchto vlastností žádná; zákon se ukáže jako něco, co se do našeho starého dobrého časoprostorového, pomíjivého a individuálního světa velmi dobře hodí.

Potud náš první možný výklad. Zkusme se nad ním trochu zamyslet. Je nutno připustit, že má v sobě něco sympatického, takřka lidského; dovoluje nám zákony i s jejich nepřijemnými, strašidelnými vlastnostmi odklit ze světa. A zdůvodnění se zdá vskutku rozumné; je přece fakt, že si na různé věci lehce zvykáme a pak jednáme jakoby z nutnosti. Vzpomeňme jen na kuřákovu nutkání kouřit cigarety!

A přece proti tomuto řešení vyvstávají různé závažné pochybnosti.

Především může každý vidět, že alespoň *jeden* fakt tím vysvětlen *není*. Mám totiž na mysli to, že zákony *ve světě* opravdu platí. Vezmeme si tento příklad: když inženýr propočítává nosnost mostu, opírá se o velké množství matematických a fyzikálních zákonů. Kdybychom jako Hume všechny tyto zákony pokládali jen za návyky člověka, přesněji tohoto inženýra, potom vyvstává otázka, jak je možné, že most propočtený správně podle správných zákonů stojí pevně, zatímco ten, při jehož výpočtu udělal inženýr chybu, spadne. Jak jen mohou být zvyky člověka něčím rozhodujícím pro tak velké hmoty betonu a železa? Vypadá to tak, jako by ty zákony měly své místo v mysli inženýra jen sekundárně, až na druhém místě. V první řadě platí přece *pro svět*, pro železo a beton, zcela nezávisle na tom, zda o nich někdo ví nebo ne. Proč by měly mít tuto platnost, kdyby to byly jen myšlenkové výplody?

Těmto pochybnostem by bylo možno se vyhnout prohlášením, že sám svět je výtvorem našeho myšlení, že mu vkládáme vlastní zákony. Ale toto pojetí připadá stoupencům Humova učení – pozitivistům – a většině lidí jako něco strašného. O této možnosti budeme ještě muset mluvit, až se dostaneme k teorii poznání. Předběžně však můžeme mít za to, že by ji akceptovali vskutku jen málokterí a nemůžeme o ní zatím uvažovat.

To je tedy první pochybnost. Existuje však ještě druhá. Přesuneme-li zákony do myšlení, nijak se jich tím ještě nezbyvíme. Už sice nejsou ve vnějším světě, ale platí dál v naší duši. Lidská duše však, lidské myšlení a vůbec všechno, co je lidské, je také částí světa a má všechny znaky světsky věčného jsoucna.

Poprvé se tu setkáváme s pozoruhodným stvořením, jímž jsme my sami: s člověkem. I když tady ještě není místo k vlastním úvahám o něm, jedno je třeba říci – a chtěl bych to učinit tak důrazně, jak jen dovedu, neboť v tomto směru se na cestě k správnému pochopení našeho problému kupí celé hory předsudků.

Rád bych totiž řekl toto: u člověka se setkáváme s něčím

jedinečným, co se v ostatní přírodě nenajde. Tato zvláštní ojedinělost, odlišná od celé zbývající přírody, se většinou nazývá „duchovno“ nebo „duch“. Duch je zcela jistě zajímavý a úchvatný fenomén pro filosofování. Avšak jakkoli se od všeho ostatního světa odlišuje, zůstává sám – a tedy i všechno, co je v něm – přece jen částí světa a přírody, alespoň v jednom ohledu, že totiž stejně jako všechno ostatní, jako tento kámen, jako strom pod mým oknem nebo můj psací stroj je v čase, v prostoru, mění se, není nutný a je individuální. Nadčasový duch je prostě nesmysl. Je možné, že bude *trvat* věčně, ale tak, jak ho známe, právě *trvá*, to znamená je časovou věcí. Je sice pravda, že je schopen přehlédnout rozsáhlé vzdálenosti prostoru, avšak všichni nám známí duchové jsou vázání na tělo, a proto prostoroví. Především však lidský duch nemá v sobě nic nutného – mohl by stejně tak dobře nebýt! – a mluvit o něm jako o něčem všeobecném je nesmyslné. Duch je vždy duchem *jednoho* člověka – nemůže být ve dvou lidech, stejně tak jako kus dřeva nemůže být zároveň na dvou místech.

Avšak je-li tomu tak, potom jsme problém nevyřešili, ale pouze odsunuli: vyskytují-li se zákony v našem duchu, je stále ještě nutno vysvětlit, *čím* tedy vlastně jsou. Kusem našeho ducha *nejdou* totiž určitě. Možná, že *v duchu* jsou, ale to jen pokud je sám poznává, a musí proto nějakým způsobem existovat také vně, mimo ducha.

Přesuneme-li tedy zákon do oblasti ducha, získáme pro vysvětlení faktického stavu věcí velmi málo a vytváříme si tím další velkou potíž: je pak nutno objasnit, proč zákon, patřící pouze k duchu, vládne tak přísně ve vnějším světě.

Proto se většina filosofů ubírala dál jinou cestou. Ta cesta spočívá v podstatě v tom, že se zákony jednoduše prohlásí za něco, co je na nás, na našem myšlení a duchu nezávislé. Tvrdí se tedy, že v jistém smyslu jsou, existují, anebo, chcete-li, platí mimo nás, že my lidé je jenom lépe či hůře poznáváme, ale že je netvoříme – stejně jako nemůžeme jen svým pouhým myšlením vytvářet kameny, stromy a zvířata. To, jak říkají dále filosofové, znamená, že představují zcela jiný, další druh jsoucna, tj. toho, co je.

V tomto ohledu tedy vskutku – chceme-li to tak nazvat – existuje vedle věcí, vedle reality, ještě něco jiného, totiž právě zákony, a zvláštní způsob toho, jak jsou, se nazývá *ideálno*. Říkáme, že zákony patří k ideálním jsoucům, jinými slovy: máme dva základní druhy jsoucna – reálno a ideálno.

Nebude nezajímavé konstatovat, že tyto dva uvedené výklady zákona – pozitivistický a dejme tomu idealistický v nejširším smyslu slova – mají velmi málo společného se sporem velkých světových názorů. Tak například křesťan není svou vírou vůbec vázán na tento druh idealismu; věří, že existuje Bůh a nesmrtelná duše, jeho víra ho však nezavazuje k tomu, aby věřil v ideálno. Na druhé straně komunisté sice prohlašují, že všechno je hmotné – čímž chtějí říci: věčné – povahy, zároveň však mají za to, že existují věčné a nutné zákony, a to nejen v myšlení, ale i ve světě samém. V jistém smyslu jsou tedy mnohem idealističtější než křesťané. Ten spor není sporem světónázorovým, ale patří jen a jen do filosofie.

Abychom se ještě vrátili k našemu problému, je také třeba říci, že ti, kteří uznávají jiný způsob bytí zákona, totiž bytí ideální, dělí se do různých škol podle toho, jak toto ideálno pojímají. Tomu porozumíme, když si položíme otázku, co to je existence ideálna, jak si je máme myslet. Na to totiž celkem existují tři nejdůležitější odpovědi.

Jedna zní takto: ideálno existuje nezávisle na reálném jsoucnu, tak říkajíc o sobě; vytváří zvláštní svět před a nad světem věčným. V tomto ideálním světě neexistuje samozřejmě žádný prostor ani čas, žádná změna a žádná pouhá fakticita – všechno je tam věčné, čisté, neměnné a nutné. Toto pojetí se často připisuje tvůrci naší evropské filosofie Platónovi. On byl první, kdo problém zákona položil a podle všeho řešil v uvedeném smyslu.

Podle jiného řešení ideálno sice je, ale ne jako oddělené od reálné oblasti – existuje jen v ní. Přesněji řečeno, jsou ve světě jen jisté struktury, určité opakující se stavební tvary věcí – říká se jim *esence*, *bytosná určení* –, které jsou uzpůsobeny tak, že z nich lidský duch může zákony vyčíst. Formulované zákony se vyskytují jen v naší mysli – avšak svůj

základ mají ve věcech, a proto ve světě platí. To je zhruba řešení Aristotela, velkého Platónova žáka, zakladatele většiny věd.

A konečně je ještě třetí řešení, na které jsem narazil při probírání pozitivismu a které nepopírá, že zákony jsou ideální, má však za to, že ideálno se vyskytuje jen v myšlení. To, že zákony platí pro svět, pochází z toho, že struktura věcí vzniká vnější projekcí zákonů do myšlení. To je v hrubých rysech nauka velkého německého filosofa Immanuela Kanta.

Bez nadsázky je možno říci, že u nás v Evropě se téměř každý významný filosof hlásil k jednomu z těchto tří pojetí, že naši filosofii z velké části tvořily a stále ještě tvoří úvahy o nich. Před třemi lety* jsem měl příležitost být na známé americké univerzitě Notre Dame u Chicaga přítomen diskusi, které se zúčastnilo víc než sto padesát filosofů a logiků. Všichni tři hlavní referenti byli matematictí logikové a všechno, co bylo řečeno, mělo matematicko-logickou, vysoce vědeckou formu. Diskuse trvala téměř bez přerušení dva dny a tři noci. A týkala se právě našeho problému. Profesor Alonzo Church z univerzity v Princetonu, jeden z nejvýznamnějších matematických logiků na světě, zastával platónské učení – v podstatě stejně, jako je kdysi obhajoval starý mistr na athénské agoře. A musím doznat, že s velkým úspěchem. Je to odvěký problém filosofie, jenže asi pro nás moderní lidi, kteří známe takovou spoustu zákonů a pro něž se tyto zákony staly tak důležitými, mnohem palčivější než pro kteroukoli jinou epochu.

* Bocheňského rozhlasové přednášky z roku 1958 vyšly knižně v roce 1959. (Pozn. překl.)